

Manuscrits i escriptura del ‘Llibre dels fets’

per J. Antoni Iglesias – Professor de paleografia i diplomàtica
Grup de Recerca *Chartae* – Universitat Autònoma de Barcelona.

Una bona iniciació al *Llibre dels fets* és l’obra de Jordi Bruguera editada recentment (Proa, febrer 2008). Encara que té un to divulgatiu, per als lectors no especialistes és potser el millor text per endinsar-se en el contingut del *Llibre*, en la seva història, llengua, estructura, etc. i també en un aspecte que sovint les obres de divulgació obliden, o amaguen, al lector de textos literaris, històrics o no: el de la seva tradició manuscrita. I Jordi Bruguera fa cinc cèntims de la tradició manuscrita del *Llibre dels fets*, tant de la versió catalana com de la versió llatina.

En aquest breu comentari oferiré algunes indicacions sobre aquesta tradició manuscrita...

El manuscrit més antic

El *Llibre dels fets* de Jaume I ens ha arribat en uns quants manuscrits, sencers o fragmentaris, en català i en llatí.

Més concretament, del text en català s’han conservat una desena de còpies, la més propera en el temps a la redacció de l’original (que no s’ha conservat) és de 1343, de temps del seu besnét, el rei Pere III el Cerimoniós (1336-1387), un moment en el qual hi ha una voluntat explícita de recordar la figura del Conqueridor, voluntat inequívoca expressada ja uns anys abans amb l’empresa de la traducció al llatí del *Llibre dels fets* que va iniciar Jaume II (1291-1327), nét de Jaume I. Des de la mort del rei en Jaume (1276) havien passat ja 67 anys. És possible que entre el manuscrit original, que com hem dit no s’ha conservat, i el més antic conegut, la datació del qual és del 17 de setembre de 1343, s’haguessin conservat d’altres còpies (tenim un parell de notícies documentals de còdexs que se situarien entre 1276 i 1343, però són només això: notícies de còdexs, suposadament del *Llibre dels fets*, dels quals no

tenim cap prova material). El més antic, doncs, és de 1343, i es coneix com el ms. H, dit de Poblet, per haver estat aquest monestir cistercenc el lloc de còpia segons que consta a l'*explicit* o final del mateix manuscrit (vegeu reproducció dels dos darrers paràgrafs a l'enllaç adjunt). I no oblidem també que Poblet és el panteó de Jaume I. Més concretament, al darrer paràgraf es pot llegir "*E fo escrit en lo dit monestir de Poblet de la mà d'en Ce/lestí Destorrens e fo acabat lo dia de sent Lambert, a/ XVII dies del mes de setembre en l'any de MCCCXLIII*". Sobre aquest manuscrit s'han fet edicions anastàtiques, facsímils i també nombrosos estudis. L'escriptura, una gòtica textual, rodona, molt cal·ligràfica i executada amb molta cura, no permet dubtar de la datació continguda al còdex: conservem molts altres manuscrits coetanis també datats, d'altres temàtiques, amb trets paleogràfics (escriptura) i codicològics (referits a l'elaboració del còdex) molt semblants. És l'escriptura típica dels còdexs d'un cert luxe de factura típicament catalana. Ha estat tanta la consideració tinguda a aquest còdex, que, tot i que en el camp filològic és més conegut com el ms. H o de Poblet, com hem dit, en el moment d'elaborar el catàleg de manuscrits de la Biblioteca Universitària de Barcelona a mitjans del segle XX se li va donar el núm. 1. I podem assegurar que aquesta assignació numèrica no respon a cap criteri. Us convidem a fer una ullada al ms:

Biblioteca Universitària de Barcelona (BUB), ms. 1

1343, 09, 17. El més antic de tots els conservats.

ms. H de la tradició textual.

(<http://www.lafactoria.eu/EILlibreDelsFeyts/index.php>)

Hem parlat, doncs, del manuscrit H, la qual cosa vol dir que abans d'aquest manuscrit n'hi ha d'altres (mss A a G) i també n'hi ha de posteriors (ms. L a O). Abans de continuar voldríem deixar constància d'alguns fets: a) l'ordre dels manuscrits no es correspon amb una major o menor antiguitat dels mateixos (el més antic, ja ho hem dit, és de 1343 i és el ms. H); b) hi ha dos manuscrits, l'A i el B, que semblen haver estat dos manuscrits dels quals es té notícia però que no s'han conservat; c) per evitar confusions amb el numeral romà, no es parla d'un ms. I; i d) entre aquests manuscrits, com passa amb qualsevol tipus de textos que transmeten una mateixa obra, hi ha relacions de parentiu importants (per exemple, i ara que hem esmentat el ms. H, dir que aquest text hauria donat lloc a una important tradició manuscrita: moltes altres còpies depenen d'aquest exemplar; segons que sembla, el ms H i el conjunt de manuscrits que en depenen constituïrien el principal grup de testimonis de la tradició 'canònica' del text original).

El manuscrit de l'escrivà de la Cancelleria reial

Per no embolicar més la tradició manuscrita, no entro en els detalls d'aquesta relació entre els diversos manuscrits i la seva adscripció a un grup o a un altre (em remeto al treball de Jordi Bruguera). Sí és interessant esmentar el segon dels manuscrits en antiguitat, el manuscrit 1734 de la Biblioteca de Catalunya, del 1380, copiat per l'escrivà de la Cancelleria reial Joan de Barbastre per mandat del rei Pere el Cerimoniós, segons que també es pot llegir a l'*explicit* (vegeu el darrer paràgraf a l'enllaç que adjuntem): "*Mandato serenissimi regi domini Petri Dei Gratia Regis Aragonum Ego Iohannes de Barbastro, de scribania predicti domini Regis Aragonum, oriundus Cesarauguste iberi in ciuitatis Barchinone. Anno a Natiuitate Domini .Mo.CCCo. octuagesimo scripsi*". No cal tenir gaires coneixements paleogràfics per veure que aquest manuscrit presenta diferències amb el ms. H estudiat més amunt. En aquest cas, ens trobem davant d'un exemple d'escriptura gòtica semicursiva cancelleresca; d'altra banda aquesta tria d'escriptura per a l'elaboració del manuscrit no és gens estranya perquè Joan de Barbastre, el copista que s'encarregà del seu trasllat, ha estat identificat amb un actiu escrivà de la Cancelleria Reial de Barcelona:

Biblioteca de Catalunya (BC), 1734

1380

ms. C de la tradició textual

fol. 173v.

<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/07033885489647339647857/ima0349.htm>

Les còpies tardanes

La meitat dels manuscrits conservats amb la versió catalana són còpies tardanes, algunes del segle XVI, i d'altres fins i tot dels segles XVII i XVIII, amb poc interès des del punt de vista filològic en tractar-se de manuscrits que segueixen tradicions textuais identificades en manuscrits més antics.

Per tal que us feu una idea d'un d'aquests manuscrits tardans, recollim aquí el darrer full del ms. 10121 de la Biblioteca Nacional de Madrid, escrit a mitjan del s.XVI en una escriptura humanística, molt clara i cal·ligràfica, amb alguna reminiscència gòtica (especialment en algun nexa); malgrat tot, les inicials de capítols o paràgrafs (com la lletra *E* que s'aprecia a la reproducció de l'enllaç

adjunt), és plenament humanística, a imitació de les capitals romanes epigràfiques. La lectura d'aquest text no ofereix cap dificultat: podeu comparar-lo amb l'edició de Jordi Bruguera: paràgrafs [565] i [566] i apreciar les poques diferències existents (aquest tret, el d'una clara legibilitat, és també una de les característiques principals de l'escriptura humanística):

Biblioteca Nacional de Madrid (BNMadrid), 10121

ca. 1550

ms. E de la tradició textual

fol. 219r

(<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/34697391092392752454679/ima0222.htm>)

La versió llatina de Pere Marsili

A més dels textos catalans, tenim també una versió llatina, la que féu el dominic Pere Marsili l'any 1313 per encàrrec del rei Jaume II (1291-1327), nét del Conqueridor. Curiosament, a l'Arxiu Reial de Barcelona es conserva un document en el qual consta un pagament per la feina de traducció feta per Pere Marsili, amb la qual cosa no hi ha dubte que és obra seva. Pere Marsili va partir per a la redacció de la seva traducció del text català del *Llibre dels fets*, però també és cert que completà el text català amb l'ajut d'altres documents de l'Arxiu Reial i també amb alguna aportació pròpia. La *Chronica gestorum invictissimi domini Iacobi Primi, Aragonia regis* és el nom que adoptà finalment aquesta traducció i ha estat també motiu de controvèrsia filològica entre els estudiosos. Recordem que el text català més antic conservat és el ms. H, del 1343, conservat a la BUB. Doncs bé, alguns autors consideren que el text català era una versió reduïda d'aquest text llatí del 1313; d'altres autors han negat que existís aquesta dependència. Actualment, però, sembla que existeix cert consens en el fet que el text llatí de Pere Marsili fou confeccionat a partir d'un manuscrit català diferent del ms. H o de Poblet (es tractaria d'un dels dos manuscrits perduts que ja hem mencionat), però coincident en els trets principals, en el qual fra Pere Marsili hauria intervingut de diverses formes. Això, però, queda encara per estudiar de manera més aprofundida. Per a la traducció llatina comptem ja amb alguna edició crítica que caldria revisar (la de M.Desamparados Martínez San Pedro), i, encara que més desconeguda, també comptem amb alguna reproducció dels manuscrits llatins de la *Chronica...domini Iacobi Primi*. La reproducció que enllacem tot seguit correspon al text llatí més antic conservat, el qual podríem datar el segle XIV,

encara que no podem precisar si seria coetani a l'original escrit per Pere Marsili. L'escriptura, una gòtica semicursiva també cancelleresca, presenta els trets paleogràfics que defineixen aquesta escriptura:

Traducció .llatina

Segle XIV (primer terç?)

Biblioteca Universitària de Barcelona (BUB), ms. 64

Fol. 90v

(<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12604849776935972976402/ima0179.htm>)

Al costat dels manuscrits sencers, encara que alguns poden ésser parcialment incomplets, trobem també els esments libraris del *Llibre dels fets* consignats als registres de documentació de la Cancelleria Reial o en els protocols notariais dels segles XIV i XV. Coneixem molts esments d'aquesta obra a Catalunya, però també a València i a les Illes, referits a llibres manuscrits, en pergami i de factura luxosa en general. Fins i tot conservem, perquè el lector es faci una idea de la riquesa d'aquesta documentació, un escrit del rei Pere el Cerimoniós adreçat a l'abat de Poblet, datat el 2 de setembre de 1343, en el qual li demana que doni al portador de la carta l'exemplar que havia encarregat del *Llibre dels fets*; en efecte, només dues setmanes després Celestí Destorrens datava el final d'aquesta còpia a l'exemplar que demanava el Cerimoniós (ens referim, com el lector haurà endevinat, al ms. H o de Poblet, encara conservat). I com aquest tenim altres exemples de manuscrits del *Llibre dels fets* que circularen a l'època i que donen una idea de l'apreci per la memòria del rei Jaume I. La bibliografia dóna també una mostra representativa d'aquesta documentació (des dels treballs clàssics dels Rubió, pare i fill, passant per J.Hernando o J.N. Hillgarth, fins i tot un servidor).

Hem pogut veure, doncs, alguns exemples de la tradició manuscrita, catalana i llatina, del *Llibre dels fets*, la qual cosa ens ha permès veure també mostres d'alguns dels tipus d'escriptura que es van fer servir en època de Jaume I i en els segles successius. L'escriptura **gòtica** inicia la seva difusió coincidint amb el regnat de Jaume I, tant en la seva variant més cal·ligràfica (la gòtica textual del ms. H) com en la més cursiva (la cancelleresca del ms. C o la del ms. 64 que trasmet la versió llatina). La gòtica substituirà una escriptura, la *carolina*, que havia iniciat la seva introducció a Catalunya les darreres dècades del s.IX i que dominà el camp escripturari entre els segles IX i XII. El segle XIV serà el del domini absolut de l'escriptura gòtica i en el segle XV, especialment en el segon terç, s'implantarà un nou tipus d'escriptura, l'anomenada

humanística, el mirall gràfic de la qual serà l'escriptura *carolina*, considerada pels humanistes italians com un exemple d'allò que creiem que era l'escriptura dels antics, la *littera antiqua*; encara que equivocats, els humanistes seran els grans difusors d'aquest nou model gràfic. A finals del segle XV l'escriptura *humanística* està ja perfectament definida i introduïda en els principals ambients escripturaris, encara que no arraconarà del tot l'escriptura gòtica (la impremta és la millor prova en el període incunable i postincunable de la convivència de textos d'ambdues lletreries). Models gràfics i còdexs, escriptura i impresos, tots, beuen d'una mateixa tradició textual, en aquest cas de la del *Llibre dels fets*, la magna obra ¿dictada, elaborada, inspirada? pel Conqueridor.

El lector també haurà pogut observar que per a aquest estudi hem obviat les edicions impreses del *Llibre dels fets*, moltes de les quals, especialment les primeres, segueixen la transmissió textual en una tipografia de tipus gòtica, la més propera als exemplars més antics del *Llibre dels fets*.